

بیان

معرفی کتاب

حضرت فاطمه معصومه (ص) در سال ۱۲۱۸ ق قصیده‌ای در ۶۲ بیت سرود که عدد ابجدی هر مصرع مطابق ۱۲۱۸ است. مؤلف کتاب هم برای سال ۱۴۲۵ ق — که تاریخ اتمام مرمت گنبد حرم مطهر است — دست به تکمیل قصیده ناطق زده و با حفظ مصاربع اول قصیده مزبور، مصرع‌های دوم را چنان ساخته است که عدد ابجدی آنها ۱۴۲۵ شده است. گفتنی است قصیده معجزیه در منابع متعددی منتشر شده که برای دیدن قصیده کامل باید بدانها مراجعه کرد؛ از جمله تواریخ قم و نیز کتب تذکره (نک: فرهنگ سخنوران، ۲: ۹۱۳). صورت کامل قصیده را در یکی از جنگ‌های قرن سیزدهم کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی هم دیده‌ام.

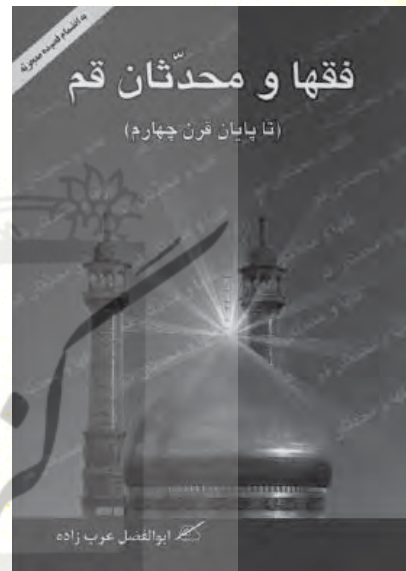
جواد بشری

فقها و محدثان قم (تا پایان قرن چهارم)، ابوالفضل عربزاده، قم، مؤسسه تحقیقاتی حضرت ولیعصر (عج)، چاپ اول، ۱۳۸۵، به انضمام قصیده معجزیه، ۱۳۵ ص.

کتابشناسی فهارس دستنویس‌های اسلامی کتابخانه‌های ایران و جهان در کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی، حسین متقی، زیر نظر سید محمود مرعشی، قم، کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، چاپ اول، ۱۳۸۶ ش، جلد اول: «آذربایجان، بوسنی و هرزگوین»، وزیری، ۸۳۳ ص.

از میان کتابخانه‌های ایران و حتی کتابخانه‌های دیگر کشورهای خاورمیانه، هیچ کتابخانه‌ای به اندازه کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی نجفی در موضوع فهرست دستنویس‌های جهان پربار نیست. دلیل این امر نیز به این برمی‌گردد که از نخستین روزهای گشایش این کتابخانه، یعنی حدود چهل سال قبل، به منظور شناسایی گنجینه‌های دیگر مراکز علمی جهان، تعدی برای گردآوری «فهرست»ها در کار بوده است.

هیچ‌یک از کتابخانه‌های دانشگاهی ایران، حتی دانشگاه تهران و یا کتابخانه مجلس که بنیانی قدیم‌تر از اقران خود دارند، در این عرصه قابل رقابت با کتابخانه مرعشی نیستند. یکی از دلایل آن پیگیری مداوم دکتر مرعشی از نخستین سال‌های تأسیس کتابخانه است. در مقدمه ایشان بر اثر حاضر می‌خوانیم: «در حال حاضر مجموعه فهارس نسخه‌های خطی کتابخانه‌های جهان که در این کتابخانه گرد آمده، خود یک کتابخانه بزرگ تخصصی و مستقل است و برخی از آنها افزون بر ۱۵۰

کتابی بسیار مختصر که در آن، طی چهار بخش (هر بخش برای یک قرن) ۴۱۲ نفر از فقها و محدثان قمی با توضیحی کوتاه برای هر کدام و ذکر آثارشان، نام برده شده‌اند. در پیش‌گفتار کتاب، پس از عرضه اطلاعاتی درباره علم رجال شیعه و کتب اربعه، مطالبی ذیل عنوان تاریخ تشیع در قم، بیشتر به نقل از ترجمه تاریخ قم حسن بن محمد قمی، آمده که با زبانی ساده و همه‌فهم حیطة مخاطبانش را مشخص کرده است.

از صفحه ۱۱۷ تا پایان ملحقاتی چند دیده می‌شود که مهمترین آنها تکمیل قصیده معجزیه میرزا صادق ناطق اصفهانی است. توضیح آنکه ناطق اصفهانی، شاعر عصر فتحعلی‌شاه به مناسبت اتمام طلاکاری ایوان و گنبد

سال گذشته چاپ و منتشر شده و نفاست آنان کمتر از نسخه‌های خطی نیست. همچنین برخی از آنها، به ویژه آنهایی که در هند یا ترکیه، در قدیم چاپ و منتشر شده‌اند، بسیار بسیار نایاب و امروزه امکان فراهم آوردن آنها به هیچ عنوان میسر نخواهد بود.»

از اینکه تاکنون چه تعداد فهرست برای نسخه‌های خطی شرقی (آثار اسلامی و ایرانی به زبان‌های متعدد) تدوین شده است، اطلاع دقیقی در دست نیست. علت آن هم پراکنده بودن این فهرست و نیز انتشار آنها به شکل‌های گوناگون است؛ به طوری که بسیاری از آنها در مجلات و نشریات منتشر شده و پاره‌ای نیز به صورت سیاهه‌ها یا فهرست تفصیلی مخطوط و دستنوشته، در میان نسخه‌های خطی گنجینه‌ها پنهان است. اما به هر حال برای گردآوری اطلاعات این نوع از تحقیقات علوم انسانی، باید کار را از جایی شروع کرد؛ که آغاز آن، خود مقدمات بسیاری را می‌طلبد، از جمله آشنایی نسبی با چندین زبان مانند فهرست‌ها، که دسترسی به فهرست مورد بحث و نشریات و نسخه‌های بسیار، و شاید از همه مهم‌تر، نهادن عمر عزیز بر سر این کار.

شرایط مذکور اکنون به‌تمامی در پدیدآور این اثر گرد آمده است. او با همتی کم‌نظیر و دسترسی به گنجینه کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی (ره) و استفاده از بخش‌های مختلف آن، اعم از خطی و میکروفیلم و نیز چاپی، به دستور متولی گرامی این گنجینه، آقای دکتر سید محمود مرعشی، نخستین جلد از پژوهش چندین‌ساله خود را منتشر کرده است.

آقای حسین متقی در این اثر، گستره کار را محدود به فهرست‌هایی کرده است که در کتابخانه بزرگ مرعشی موجودند و چنان‌که اشاره شد این کتابخانه در گردآوری فهرست، بی‌نظیر است. وی همچنین از فهرستی که در نشریات و مجلات به چاپ رسیده و نیز نقد و معرفی فهرست‌ها، در مجلات، خبر داده است مشروط بر این که آن مجله یا نشریه در بخش نشریات کتابخانه مزبور موجود بوده باشد (و آگاه هستیم که بخش نشریات کتابخانه مرعشی نیز بسیار غنی است).

بسیاری از فهرست‌ها به دلیل نایاب بودن، از کتابخانه‌های دیگر کشورهای جهان به شکل میکروفیلم به کتابخانه مرعشی رسیده و تعدادی هم خود به شکل نسخه‌ای

خطی (سیاهه‌ای مختصر و نامگو یا بعضاً تفصیلی) در کتابخانه‌های محفوظ است. (تهیه کتابشناسی اخیرالذکر، خود موضوع پژوهشی دیگر است که از آقای حسین متقی به‌زودی منتشر می‌شود.)

این کتاب در نوع خود بی‌نظیر است و برای آگاهی از فهرست دستنویس‌های شعری، هر محقق در هر جای جهان ناگزیر از مراجعه به آن خواهد بود. اما مزیت اصلی آن برای ایرانیان است که در شرایط حاضر با کمبود منابع در کتابخانه‌های داخلی مواجه‌اند و از وجود فهرستی در ایران اطمینان ندارند. آنان با دراختیار داشتن این کتاب، از این بابت آسوده خاطر می‌شوند و اگر به مواقع مراد خود را یافته باشند بدان دست می‌یابند.

کتابشناسی فهرست دستنویس‌های اسلامی... در چهار بخش تدوین شده که بخش چهارم حجیم‌ترین آنهاست. سه بخش نخست عبارت‌اند از:

کلیات فهرست و کتابشناسی‌های جهانی نسخه‌های خطی عربی، کلیات فهرست و کتابشناسی‌های جهانی نسخه‌های خطی فارسی، کلیات فهرست و کتابشناسی‌های جهانی نسخه‌های خطی مشترک.

بخش چهارم خود در چهار جلد عرضه خواهد شد و جلد پنجمی نیز در نظر گرفته شده است برای آثاری که پس از سال ۱۳۸۵ش منتشر می‌شوند و نیز مواردی که پس از این تاریخ، داده‌های اطلاعاتی آن به دست مؤلف می‌رسد.

در جلد نخست — که طبق نظم الفبایی و بر اساس نام کشورهایی است که فهرست از نسخه‌های شرقی آنها منتشر شده — اطلاعات مربوط به این کشورها دیده می‌شود: آذربایجان، آفریقای جنوبی، آلبانی، آلمان، آمریکا، اتریش، اتیوپی (حبشه)، اردن، ارمنستان، ازبکستان، اسپانیا، استرالیا، استونی، اسلوواکی، اسلوانی، افغانستان، الجزایر، امارت متحده عربی، اندونزی، انگلستان، اوکراین، ایتالیا، ایران (پرمطلب‌ترین بخش)، ایرلند، بحرین، برزیل، برونی، بلژیک، بلغارستان، بنگلادش، بنین، بورکینافاسو، بوسنی و هرزگوئین.

هر قسمت دارای مدخل‌هایی به ترتیب نام شهرهای آن کشور است که اطلاعات مربوط به فهرست آنها با حروف مخصوص زبان فهرست تألیف شده در اختیار خواننده گذارده شده است. اگر آن فهرست به زبانی

کوشید کتاب‌های درسی مناسبی در مباحث مختلف برای محصلان فراهم آورد. کتاب‌هایی چون کفایة الحساب، اصول هندسه، بدایة الجبر و... عبدالغفارخان علاوه بر تدریس، منشأ خدمات ارزشمند دیگری نیز گردید: استخراج تقویم رسمی کشور، تنظیم و انتشار رساله‌ای در تطبیق سال‌های هجری قمری و میلادی، احداث سدی بر روی رودخانه کارون، نقشه‌برداری از شهرها و راه‌ها، و تهیه نقشه تهران که در مدت ۲۳ سال تکمیل گردید. او همچنین نخستین سرشماری جمعیت تهران را در طول دو ماه و به کمک هشت تن از شاگردانش انجام داد و آمارهای مفصلی چون رقم کل نفوس، وضع مسکن و نحوه مالکیت آن، توزیع مکانی جمعیت و مهاجرت و... را فراهم آورد که این کار در نوع خود بی‌نظیر بود.

عبدالغفارخان طی دو مأموریت که به منظور مرمت و بازسازی سد اهواز به خوزستان داشته دو سفرنامه مجزا نوشته است. سفرنامه اول را سال‌ها قبل استاد محمد دبیرسیاقی چاپ و منتشر کرد. کتاب حاضر سفرنامه دوم اوست که ناشناخته مانده بود و اینک به همت احمد کتابی تصحیح و چاپ شده است. این سفرنامه حاوی اطلاعات بسیار سودمند و نکات تازه‌ای است. مؤلف در این گزارش کوشیده است نکات ارزشمندی چون تعداد خانوار، محصولات کشاورزی و وضع کاروانسراهای هر شهر، روستا یا قصبه مسیرش را در اختیار خواننده قرار دهد و تصویری روشن از اوضاع و احوال اجتماعی، سیاسی و آداب رسوم مکان‌های مختلف در اواسط دوره ناصرالدین شاه ارائه کند. رساله دوم نیز کتابچه دستورالعمل چهارده‌اصولی

غیر از فارسی، عربی و انگلیسی بوده باشد، داده‌های مربوط به آن برای خواننده فارسی‌زبان به فارسی ترجمه شده است. همچنین معرفی‌ها و نقدهایی که برای برخی فهارس منتشر گردیده در ذیل آن برشمرده شده‌اند (مشروط بر آن که در کتابخانه مرعشی بوده باشند).

در این مجلد که ۸۳۳ صفحه دارد، پس از مقدمه رئیس کتابخانه و مؤلف (تا صفحه ۲۰) و سه بخش نخست که تا صفحه ۷۶ ادامه دارد، قسمت اصلی کتاب یعنی بخش چهارم آغاز و به صفحه ۷۰۰ ختم می‌شود. از آنجا به بعد سه نوع نمایه دیده می‌شود: پدیدآوران فهارس دستنویس‌ها، مجموعه‌ها و کتابخانه‌ها، کتابنامه (گزیده منابع و مآخذ).

از صفحه ۷۶۳ تا ۸۲۲ کتاب نیز، تصویر برخی فهارس کهن دستنویس‌ها آمده که بسیار جالب توجه است و در پایان از صفحه ۸۲۳ تا ۸۳۳ فهرست مندرجات دیده می‌شود.

ج.ب

سفرنامه دوم نجم‌الدوله به خوزستان، عبدالغفاربن علی محمد نجم‌الدوله، تصحیح، تحشیه و تعلیقات از احمد کتابی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و فرهنگی، ۱۳۸۶ ش.

این اثر در ادامه انتشار سه رساله دیگر نجم‌الدوله توسط پژوهشگاه علوم انسانی قرار می‌گیرد و این دو رساله را شامل می‌شود: ۱. شرح مسافرت دوم نجم‌الدوله به خوزستان در ۱۳۰۶ ق، به منظور ساختن سد اهواز؛ ۲. کتابچه حاوی دستورالعمل چهارده‌اصولی ناصرالدین شاه به نجم‌الدوله در خصوص سفر اول به خوزستان.

مصحح محترم در مقدمه، شرح کاملی از زندگی و خدمات نجم‌الدوله را آورده است. عبدالغفارخان نجم‌الدوله به سال ۱۲۵۵ق در خانواده‌ای فاضل در اصفهان زاده شد. پدرش ملا علی محمد اصفهانی از دانشمندان علم ریاضی و از مبتکران در تنظیم جداول لگاریتم و مسائل جبری به شمار می‌رود. عبدالغفارخان در خدمت پدر علوم معمول، به ویژه ریاضیات و هیئت قدیم را فراگرفت و مدتی نیز به تحصیل در دارالفنون پرداخت و هنوز بیست‌سالگی را پشت سر نگذاشته بود که به تدریس ریاضیات در دارالفنون مشغول شد. همچنین

بخش منتشرشده از تقویم البلدان به زبان لاتینی نیز ترجمه شده است.

با توجه به دشواری دسترسی به چاپ‌های قدیمی برای محققان و کمیابی و بلکه نایابی برخی از این چاپ‌ها، انتشار مجدد آنها بسیار ضروری می‌نماید و جا دارد که از بانیان این گونه چاپ‌ها و به خصوص کارشناسانی که چاپ این متن را پیشنهاد داده‌اند، سپاسگزاری شود. ع.ص.آ

اصطلاحات دیوانی عالم‌آرای عباسی، فاطمه علاقه، تهران، اندیشه خلاق و فرهنگستان هنر، پاییز ۱۳۸۵ ش.

از جمله موارد تأسف باری که در انتقال علوم و فنون در روزگاران گذشته تداول داشته، شیوه نقل شفاهی و سینه‌به‌سینه فنون است که باعث شده است تا جزئیات بسیاری از فنون گذشته برای ما مبهم و ناشناخته باقی بماند. یکی از مهم‌ترین این موارد، شیوه‌هایی است که در دیوان‌های حکومتی گذشته مجری بوده است و امروزه اطلاعات ما درباره جزئیات آنها بسیار اندک است.

وقتی در کتاب‌های تاریخی، با اعجاب و تحسین بسیار از بازگرداندن دیوان‌ها از زبان فارسی به عربی در دوره حجاج گفت‌وگو می‌شود (مثلاً نک: ترجمه کتاب الوزراء و الکتائب، ص ۶۸)، ممکن است خواننده ناآشنا گمان ببرد که همه چیز با ترجمه عبارات به زبان عربی حل و فصل می‌شد و این همه اعجاب موردی ندارد. اما به واقع این گونه نیست و گرداندن دیوان‌ها به عربی، برابر بود با تغییر شمار بسیاری از اصطلاحات، آداب و رسوم، خط، زبان و خلاصه یک نظام دیوان‌سالاری عریض و طویل که می‌توانست حتی یک امپراتوری را اداره کند.

ناصرالدین شاه برای سفر به خوزستان است که نجم‌الدوله شرح دیده‌ها و کارهای لازم را برای ترمیم سد اهواز در آن منعکس کرده است. از آنجا که این رساله به خطی خوانا و زیبا نوشته شده، در این کتاب به صورت نسخه‌برگردان چاپ گردیده است.

مهدی هادی

زیچ الغیبک، ترجمه جان گریوز، با مقدمه فرید قاسملو، تهران، معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۶ ش.

این کتاب چاپ مجددی است از مقاله اول زیچ الغیبک که در سال ۱۶۵۰م جان گریوز منتشر کرده است. نگاهی به تاریخ چاپ اول این کتاب، توجیهی کافی برای انتشار آن محسوب می‌شود و چنان که در مقدمه نیز آمده، این کتاب از قدیم‌ترین نمونه‌های چاپ زیچ‌های اسلامی در اروپا به شمار می‌آید؛ ضمن اینکه از جمله قدیمی‌ترین کتاب‌های فارسی چاپی نیز محسوب می‌شود.

آگاهی‌های لازم درباره محتویات کتاب، در مقدمه آقای قاسملو تشریح شده است. بر اساس این مقدمه، کتاب، غیر از مقاله اول زیچ الغیبک، دارای بخشی مجزا و مفصل حاوی جداولی برای تبدیل تواریخ (هجری به میلادی و... از آغاز تا سال ۱۴۷۰) است که خود گریوز آنها را فراهم کرده و در کنار دو فصل انتهایی از کتاب تقویم‌البلدان ابوالفدا (درباره خوارزم و ماوراءالنهر) آورده است. گفتنی است که مقاله اول زیچ الغیبک و

نگاهی به کتاب‌هایی که با عنوان عمومی «خراج» در قرون اولیه اسلامی نوشته شده، خواننده را با شمار زیادی از دیوان‌ها مواجه می‌کند که هر کدام وظایف و قوانین اداری خاص خود را داشته‌اند. برای نمونه، در بخش چاپ‌شده کتاب الخراج قدامه بن جعفر، با دیوان‌هایی چون «دیوان الجیش»، «دیوان النفقات»، «دیوان بیت‌المال»، «دیوان الرسایل»، «دیوان التوقيع و الدار»، «دیوان الخاتم»، «دیوان الفضل»، «دیوان دارالضرب» و «دیوان المظالم» مواجه می‌شویم.

برای نمونه‌ای دیگر، در آغاز کتاب الفهرست (ص ۳۱) اثر ابن ندیم، آنجا که از خط و کتابت سخن می‌رود، بخشی نیز به «نام قلم‌های موزون» اختصاص یافته و در آنجا اشاره شده به این که با هر کدام از این قلم‌ها، به چه شخص و مقام خاصی نامه می‌نوشتند:

«... قلم جلیل، نهاد نویسنده را می‌کوبد. با این قلم، از طرف خلفا با طومارهای کامل به پادشاهان روی زمین نامه می‌نوشتند... و از این قلم، قلم خرفاج و قلم ثلثین صغیر ثقیل استخراج شده است که با آن، از طرف خلفا به عمال و امرای اطراف نویسنده و از آن سه قلم استخراج شده: قلم زنبور، مستخرج از ثلثین که در دادخواهی به کار رود...»

پس می‌توان دید یک عامل دیوانی فقط برای گرداندن دیوان رسایل باید با چند قلم آشنا باشد. حال حساب دیوان خراج که جای خود دارد. برای مشاهده نمونه‌ای از این موارد در زبان فارسی، می‌توان به فصل سوم از باب دوم تاریخ قم (ص ۱۲۲ به بعد) مراجعه کرد.

آنچه ذکر شد، برای آن بود تا خواننده با گستردگی و اهمیت موضوع آشنا شود و این نکته یادآوری شود که از آن نظام گسترده اداری، تقریباً هیچ متن مدونی که به تمام یا بیشتر جزئیات کار اشاره کند، در دست نیست و پژوهشگری که به این موضوعات می‌پردازد، باید اطلاعات خود را از منابع مختلف گرد آورد. تاکنون چند پژوهش مستقل در این زمینه به زبان فارسی منتشر شده است که به عنوان نمونه‌هایی شاخص، به کتاب‌های ذیل می‌توان اشاره کرد:

- اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی، حسن انوری، سخن و کتابخانه طهوری، ۱۳۷۳ش (چ ۲).

- دیوانسالاری در عهد سلجوقی (وزارت در عهد سلجوقی)، کارلا کلوزنر، ترجمه یعقوب آژند، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳ش.

- فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوران مغول، شمس شریک امین، تهران، فرهنگستان ادب و هنر ایران.

- پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی بر مبنای اسناد دوران آق‌قویونلو و قراقویونلو و صفوی، هریبرت بوسه، ترجمه غلامرضا ورهرام، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۷ش.

- سازمان اداری حکومت صفوی یا تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوک، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۸ش (چ ۳، منتشره با متن تذکره الملوک).

- تذکره الملوک، میرزا سمیعاً، تصحیح محمد دبیرسیاقی (که از جمله معدود متونی است که درباره نظام اداری دوره صفوی نگاشته شده و به همراه کتاب فوق به چاپ رسیده است).

و در نهایت، کتاب: اصطلاحات دیوانی عالم‌آرای عباسی که اخیراً وارد بازار نشر شده است و در اینجا به معرفی آن می‌پردازیم.

این کتاب چنان که از عنوانش نیز پیداست، شامل آن دسته اصطلاحات دیوانی است که در کتاب تاریخ عالم‌آرای عباسی، اثر اسکندر بیگ منشی، به کار رفته است. عالم‌آرا، که نگارش آن، به تصریح مؤلف، در ۱۰۳۸ق پایان یافته، تاریخی است که به وقایع دوران حکومت صفویان تا مرگ شاه عباس، و اندکی از حکومت شاه صفی، اختصاص یافته است و لذا دربردارنده اصطلاحات دیوانی رایج در دوره صفوی است.

سال‌ها منحصر به همان چاپ اقبال بود و تنها در سال ۱۳۶۲ ش یک چاپ دیگر از متن به کوشش آقای ناصر هیری منتشر شد (دیوان کامل امیرمعزی، تهران، نشر مرزبان، ۱۳۶۲ش) که مصحح، به نسخه‌های مورد استفاده خود هیچ اشاره‌ای نکرده است. پس از آن، در فروردین سال ۱۳۸۶ چاپ دیگری از دیوان معزی به همت آقای محمدرضا قنبری منتشر شد که غیر از متن دیوان، حاوی مقدمه‌ای بلند (۱۰۱ صفحه) درباره زندگی و شعر امیر معزی، تعلیقاتی (حدود ۳۰۰ صفحه) در توضیح اشعار متن و دو نمایه «ترکیبات و تشبیهات ادبی» و «راهنمای تعلیقات و حواشی» است.

این چاپ بر اساس چاپ مرحوم اقبال تهیه شده است و با اینکه مصحح کتاب در مقدمه خود، چاپ اقبال را غیرعلمی و پر از غلط دانسته است، همان کار را پایه پژوهش خود قرار داده و از هیچ نسخه دیگری در تصحیح آن استفاده نکرده است.

می‌دانیم که نسخه‌های دیوان امیرمعزی بسیار کمیاب است اما حداقل یک نسخه کهن را می‌شناسیم (دستنویس ۱۳۲ ایندیافیس، فیلم ۴۳۱۴ دانشگاه تهران) که پس از چاپ اقبال باید حتماً مورد استفاده قرار می‌گرفت. این نسخه در سال ۷۱۳ یا ۷۱۴ هجری کتابت شده است و اگرچه حاوی تمام دیوان شاعر نیست، اما خلاصه‌ای نسبتاً مسوط از آن محسوب می‌شود و از نظر ضبطها نیز چشمگیر است.

برای اینکه نموداری از صحت این چاپ نسبت به چاپ‌های پیشین به دست باشد، به برخی لغزش‌ها در صفحات آغازین اشاره می‌کنیم:

مبنای استخراج اطلاعات، عالم‌آرای عباسی چاپ استاد ایرج افشار است که بر مبنای چاپ سنگی ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴ در سال ۱۳۳۴ و ۱۳۳۵ش تهران فراهم آمده است. اصطلاحات به صورت الفبایی تنظیم شده است و ذیل هر اصطلاح، به نقل وظایف آن پرداخته شده. بیشتر این توضیحات از منابعی چون لغتنامه دهخدا و همچنین تحقیقات پیشین در زمینه این اصطلاحات، به خصوص تحفة الملوک، نقل شده است و معمولاً یک نمونه از متن عالم‌آرای عباسی به عنوان شاهد آن نقل گردیده است. البته در نمایه‌ای مجزا، در پایان کتاب شماره صفحات تمامی موارد استفاده هر مدخل نشان داده شده است.

در بخشی از کتاب با عنوان «واژه‌های ناشناخته عالم‌آرای عباسی»، چند اصطلاح آمده که مؤلف در مورد اصل و ماهیت آنها به نتیجه‌ای نرسیده است. یکی اصطلاح «آت مینن» که ترکی است و متشکل از دو جزء «آت» (اسب) و «مینن» (سوارشونده) است از ظاهر عبارت بر می‌آید که نوعی منصب مرتبط با اصطبل شاهی (مثلاً: میرآخور) بوده است. مورد دیگر اصطلاح «سول» (در ترکی امروز به ضم سین و واو کشیده) از نظر لغوی به معنی سمت چپ است و به نظر می‌رسد که معادل «میسره» و جناح چپ لشکر بوده باشد.

ع. ص

کلیات دیوان امیرمعزی نیشابوری، مقدمه و تصحیح محمدرضا قنبری، تهران، زوار، زمستان ۱۳۸۵ ش.
دیوان امیرمعزی از جمله آثار مهم زبان فارسی به شمار می‌آید. شمار زیادی از واژگان، تعبیرات، سنت‌های ادبی و بخصوص اطلاعات تاریخی در دیوان این سراینده چیره‌دست نهفته است که — با توجه به نزدیکی شاعر به دربار سلجوقی — برخی از آنها را تنها در این اثر می‌یابیم. شاید به همین دلیل بود که زنده‌یاد عباس اقبال به تصحیح دیوان معزی اقدام کرد (دیوان امیر معزی، تهران، اسلامیه، ۱۳۱۸ش) و نگاهی به کتاب وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی (به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و یحیی ذکاء، دانشگاه تهران، ۱۳۳۸ش) نشان می‌دهد که آن مرحوم تا چه اندازه از این دیوان در استخراج مطالب تاریخی استفاده کرده است.

با وجود اهمیتی که این دیوان دارد، چاپ آن تا

دیگری را نیز شامل می‌باشد. چاپ این اثر بزرگ در ۲۵ جلد از سال ۱۹۳۵ تا ۱۹۷۹م (۱۳۵۷ش) به طول انجامید و با پایان آن، یکی از مهم‌ترین گام‌ها در زمینه تدوین کتاب‌شناسی بزرگ شیعه برداشته شد.

با توجه به اهمیت اثر، پس از چاپ آن چندین اثر در تسهیل استفاده یا استخراج اطلاعات و همچنین تکمیل این اثر ارزشمند فراهم آمد که برای نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- «تکملة الذریعة الی تصانیف الشیعة»، سید سعید اختر الرضوی، نسخه‌پژوهی، دفتر دوم، صص ۵۵۰-۵۹۴.
- «علی هامش الذریعة»، سید احمد حسینی اشکوری، نسخه‌پژوهی، دفتر اول، صص ۵۹۷-۶۶۱.
- فهرس أعلام الذریعة الی تصانیف الشیعة (ج۳)، تهیه جمعی از اولاد و نوادگان مؤلف، تحت نظر علینقی منزوی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش.
- معجم مؤلفی الشیعة، علی فاضل قائینی نجفی، تهران، وزارت ارشاد اسلامی، ۱۴۰۵ق [۱۳۶۳ش].

باید توجه داشت که الذریعة با تمام اهمیتی که دارد، براساس منابع و امکاناتی تدوین شده است که شیخ آقابزرگ (و البته فرزندشان دکتر علینقی منزوی) تا آن زمان موفق به بررسی آنها شده بودند و روشن است که آثار شیعه، به متون معرفی شده در این کتاب منحصر نیست و به همین دلیل، لازمه دستیابی به فهرست جامع تصانیف شیعه تکمیل این اثر است.

برای این کار می‌توان شیوه‌های گوناگونی را در پیش گرفت. مثلاً انجام کاری جداگانه در زمینه تدوین کتاب‌شناسی بزرگ شیعه با روشی دقیق‌تر از الذریعة و

- ص ۳ (اولین صفحه متن)، ب ۱۳: واژه «عطارِد»، بصورت «عَطَارِد» حرکت گذاشته شده.

- ص ۴، ب ۱۱: «هر شاه که یک راه ز تیغ تو نترسد / از ملک و ولایت نبود نیز شکبیا» چاپ: «تیغ تو بترسد»
- ص ۶، ب ۲۴: «گرد سپه و گوهر شمشیر تو در رزم / گویی که دخان و [چ: - و] شرر است آتش کین را»
- ص ۷، ب ۲۲: «آن شاه زیر رایت، دارد هزار بهمن / وین شاه در رکابش، باشد هزار دارا» که در چاپ اخیر به صورت «در رکابت دارد» ضبط شده است. با این توضیح که بیت فوق، در مورد سلطان محمد و سلطان سنجر و خطاب به مادر آنها گفته شده و واژه «رایت» اینجا به معنی علم به کار رفته و مصحح محترم آن را مرکب از «رای» + «ت [ضمیر]» دانسته است.

نیز اشتباهات چاپی زیر قابل اشاره است:

- ص ۵، ب ۲۴: «سَم است» به جای «سَم اسبت»
 - ص ۷، ب ۵: «خواجه» به جای «خواجه»
 - ص ۹، ب ۲۳: «بایسته» به جای «بایسته»
- صرف‌نظر از این‌گونه لغزش‌های چاپی و تصحیحی، در این چاپ متنی شسته‌رفته در اختیار خواننده قرار گرفته است که برای عموم سودمند است، اما با توجه به تصحیحات قیاسی که - بدون اشاره به اصل پیشین - در آن اعمال شده است، شاید برای اهل فن چندان قابل اعتماد نباشد. البته لازم به ذکر است که برخی لغزش‌های چاپ‌های پیشین، در این چاپ تصحیح شده و مصحح نیز زحمت زیادی کشیده است، اما ای‌کاش بخشی از زمانی که برای این کار صرف شده، برای بررسی نسخه‌ها نیز اختصاص می‌یافت. شاید هیچ عاملی به اندازه قیاس و تجربه در ارزشمندی تصحیحات کارآمد نباشد، اما به هر حال نمی‌توان بدون هیچ نقطه اتکایی، همه چیز را به اندیشه مصحح واگذار کرد.

ع.ص

الشريعة الی استدراک الذریعة (الجزء الثاني)، محمد الطباطبائي البهبهاني (منصور)، مكتبة متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامی، طهران، ۱۳۸۵ ش.

کتاب الذریعة الی تصانیف الشیعة، اثر آقابزرگ تهرانی از جمله آثار بسیار ارزشمند در زمینه کتاب‌شناسی شیعه است که در کنار اطلاعات کتابشناختی، فواید متعدد

نیازهای جامعه پژوهشی باشد؛ هر چند تعدد این گونه موارد نیز پژوهشگران را ناگزیر به مراجعات مکرر و استفاده از آثار متعدد خواهد کرد.

ع.ص

گزیده اسنادی از وقایع مشروطیت در کردستان و کرمانشاهان، به کوشش رضا آذری شهرضایی، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۵ ش.

بخشی از تاریخ نامدون ایران در دل اسناد نهفته است و اهمیت پرداختن به این برگه‌های منفرد اما باارزش بر هیچ کس پوشیده نیست. با توجه به اندک بودن فاصله زمانی ما با دوره مشروطه، اسناد بسیاری از آن دوران در دست هست که می‌تواند در بررسی جزئیات وقایع آن روزگار بسیار کارساز و مهم باشد.

کتاب حاضر اولین مجلد از مجموعه‌ای است که تحت عنوان عمومی «اسناد بهارستان» منتشر خواهد شد. این مجموعه شامل متن استخراج و حروفچینی شده اسنادی است که در مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.

این مجلد، شامل ۲۵۷ عنوان سند از اسناد مرتبط با کردستان و کرمانشاهان در دوره مشروطه است و با توجه به تأثیری که کردستان در وقایع مشروطه داشته، حائز اهمیت خاصی است. باید توجه داشت که بسیاری از پژوهش‌های انجام گرفته درباره مشروطه، بر اساس اسناد و وقایع مرتبط با تهران و تبریز بوده است و به همین دلیل آگاهی ما از وقایع شهرهای دیگر اندک است. از این

با تفکیک بخش متن‌شناسی و نسخه‌شناسی. انجام کاری بزرگ با چنین ساختاری، البته نیاز به امکانات کافی و استفاده از نیروی متخصص دارد که با فراهم آمدن این شرایط، باز هم مستلزم صرف زمان زیادی است و رسیدن به آن آسان و سریع نخواهد بود.

از این رو شاید نیاز باشد تا زمان انجام یافتن و به‌ثمرنشدن چنان طرحی، به تدوین آثاری پرداخته شود که در کنار ذریعه، نیاز پژوهشگران را تا حدودی پاسخگو باشد. ماهیت وجودی تکمله‌های نوشته شده بر الذریعه همین است و کار آقای منصور که تاکنون دو جلد آن منتشر شده است از این جمله به شمار می‌آید.

جلد اول این مجموعه در سال ۱۳۸۳ ش منتشر شده و شامل معرفی ۵۹۰ عنوان کتاب و رساله — با احتساب نام‌های مکرر یک اثر — است. در جلد دوم این مجموعه هم ۵۴۲ عنوان معرفی شده است. گفتنی است که این دو جلد منتشر شده‌اند و هر یک جداگانه و به ترتیب الفبایی از الف تا یا تنظیم شده است.

بیشتر نسخه‌های معرفی شده در این کتاب، آثاری هستند که نسخه یا نسخه‌هایی از آنها در کتابخانه مجلس موجود است و اگر نسخه‌های دیگری در کتابخانه‌های دیگر وجود داشته باشد، به آنها نیز اشاره شده است. با این توصیف، شاید بتوان گفت که این فهرست، تکمله الذریعه با توجه به موجودی کتابخانه مجلس است. البته این همچنان که اشاره شد، بدان معنا نیست که اطلاعات کتاب با اتکای کامل به نسخه‌های مجلس تدوین شده و از اطلاعات مجموعه‌های دیگر در آن استفاده نشده است. از سویی، باید توجه داشت که مؤلف، به بیشتر این نسخه‌ها دسترسی داشته است و اطلاعات مندرج در کتاب، معمولاً از راه بررسی مستقیم و بلاواسطه آثار به دست آمده‌اند.

در هر مدخل، پس از نام اثر، نام مؤلف و دوره زندگانی او ذکر شده و در ادامه توصیفی از ساختار و محتویات اثر آمده و نسخه‌های شناخته شده آن معرفی شده است. در انتهای هر مدخل نیز عبارت‌های آغاز و پایان متن نقل شده است.

این گونه آثار — صرف نظر از لغزش‌هایی که ممکن است در آنها مشاهده شود — تا زمان تدوین یک کتابشناسی مبسوط‌تر، می‌تواند پاسخگوی بخشی از

منظر، مجموعه حاضر می‌تواند بسیار ارزشمند باشد. اسناد منتشر شده در این مجموعه، وقایع میان دوم ذی‌قعدة ۱۳۲۷ ق تا بهمن ۱۳۰۴ ش را دربر می‌گیرد و تنظیم آنها بر اساس ترتیب تاریخی انجام شده است. در پایان کتاب، تصویر برخی از اسناد به چاپ رسیده و پس از آن نمایه عام اسناد شامل نام اشخاص، اماکن و... آمده است.

ع.ص

فهرست نسخه‌های خطی موزه مولانا (ج ۴)، عبدالباقی گولپینارلی، آنکارا، انتشارات انجمن تاریخ ترک، ۱۹۹۴م.
Mevlāna Müzesi Yazmalar Katalogu IV, Abdalbaki Golpinarli, Ankara, Turk Tarih Kurumu Basimevi, 1994.

این کتاب که چهارمین جلد از فهرست‌های این کتابخانه را تشکیل می‌دهد، شامل معرفی ۱۴۶ نسخه از دستنویس‌هایی است که در کتابخانه موزه مولانا نگهداری می‌شود. تعدادی از این ۱۴۶ نسخه به صورت مجموعه است و بر این اساس، کل آثار معرفی شده شامل ۱۹۱ کتاب و رساله است.

اولین جلد این مجموعه که در ۱۹۶۷م، توسط انتشارات انجمن تاریخ ترک منتشر شد، شامل معرفی ۲۷۴ نسخه (۵۴۲ کتاب و رساله) است. جلد دوم در ۱۹۷۱م منتشر شده و معرفی نسخه‌های ۲۷۵ تا ۶۷۰ کتابخانه را دارد و جلد سوم هم که در ۱۹۷۲م منتشر شده، شامل معرفی نسخه‌های ۶۷۱ تا ۱۰۸۱ است. در جلد چهارم شماره مسلسل نسخه‌ها نیامده است، ولی با توجه به تعداد ۱۴۶ نسخه که در آن معرفی شده

مشخص است که شمار کل دستنویس‌های معرفی شده در این چهار جلد ۱۲۲۷ نسخه است.

کتابخانه موزه قونیه با توجه به ساختار وقفی آن و آسیب ندیدن مجموعه در طول سالیان، از مراکز مهم نگهداری نسخه‌های خطی اسلامی، به خصوص دستنویس‌های فارسی، به شمار می‌آید. دستنویس‌هایی چون مثنوی معنوی — معروف به مثنوی نسخه قونیه — و همچنین دستنویس منحصر به فرد منظومه علی‌نامه — که مرکز پژوهشی میراث مکتوب به صورت نسخه‌برگردان منتشر خواهد کرد — از نمونه‌های این دستنویس‌های بارز به شمار می‌آید.

زنده‌یاد گولپینارلی در معرفی نسخه‌ها بدین گونه عمل کرده که ابتدا شماره نسخه، سپس نام مؤلف و محدوده زندگی او، سپس نام اثر، زبان، اندازه جلد و سطور نوشته شده در هر صفحه و توصیفی مفصل از ویژگی‌های نسخه‌شناسی هر دستنویس و آغاز و انجام آن را ذکر می‌کند. لازم به توضیح است که نام مؤلف و نام اثر آوانویسی نیز شده‌اند.

از جمله ویژگی‌های فهرست این است که به شماره صفحه‌ای که آغاز و انجام (انجامه) نسخه در آن قرار دارد، اشاره شده و این امر به خصوص در مجموعه‌ها کمک خوبی برای دستیابی سریع‌تر به آغاز و انجام هر اثر است. این کار در بسیاری از فهرس کتابخانه‌های فرنگی اجرا می‌شود، اما متأسفانه در ایران توجه چندانی بدان نشده است. از جمله نقایص این فهرست نیز — که در بسیاری از فهرس غیرایرانی دیده می‌شود — نبود نمونه تصاویر از نسخه‌ها است، که خوشبختانه در بسیاری از فهرس منتشر شده در ایران دیده می‌شود.

ع.ص

فهرست دستنویس‌های کتابخانه عبدالباقی گولپینارلی در موزه مولانا، عبدالباقی گولپینارلی، آنکارا، انتشارات انجمن تاریخ ترک، ۱۹۹۴م.

Mevlāna Müzesi Abdalbaki Golpinarli Kutuphanesi Yazma Kitaplar Katalogu, Abdalbaki Golpinarli, Ankara, Turk Tarih Kurumu Basimevi, 2003.

این فهرست حاوی معرفی ۲۲۸ نسخه از دستنویس‌هایی است که زنده‌یاد عبدالباقی گولپینارلی به کتابخانه موزه

مولانا اهدا کرده است و به صورت مجموعه‌ای جداگانه در آنجا نگهداری می‌شود. کار فهرست‌نویسی این مجموعه را خود گولپینارلی انجام داده اما انتشار آن، در سال ۲۰۰۳م یعنی سال‌ها پس از درگذشت وی، صورت گرفته است.

بیشتر نسخه‌های این مجموعه را آثاری به زبان ترکی تشکیل می‌دهد و پس از آن آثار فارسی بیشترین شمار را دارد؛ تعداد کمی هم اثر عربی در آن دیده می‌شود. شیوه فهرست‌نویسی این مجموعه نیز مانند فهرست نسخه‌های خطی موزه مولانا است.

ع.ص

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه فرهنگستان زبان و ادب فارسی، محمدرضا نصیری، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۵ ش (انتشار ۱۳۸۶).

فرهنگستان زبان و ادب فارسی در جریان خرید چند مجموعه چاپی برای تکمیل کتابخانه خود، به تعدادی نسخه خطی نیز دست پیدا کرده است که فهرست حاضر، شامل معرفی این نسخه‌هاست.

نسخه‌های فارسی و عربی مجموعه در دو بخش جداگانه و هر یک به ترتیب الفبایی تنظیم شده است. شمار نسخه‌های فارسی مجموعه ۱۰۹ و نسخه‌های عربی ۴۹ دستنویس است. علاوه بر این، سه دستنویس اوستایی و پهلوی در مجموعه وجود دارد که پس از نسخه‌های عربی معرفی شده است. در پایان کتاب نیز دو نمایه اشخاص و آثار به فهرست افزوده شده است. وجود تصاویر رنگی چاپ‌شده از برخی نسخه‌ها و قیمت بسیار

مناسب کتاب، از مزایای آن محسوب می‌شود. در مورد نسخه‌های معرفی شده، چند نکته به نظر رسید که در زیر نقل می‌شود:

- نسخه‌ای که با نام «حدیث» در صفحه ۲۲ معرفی شده، گویا اصلاً حدیث نباشد. به آغاز آن توجه شود: «حدیث از شجاعت حضرت عباس: نوشته‌اند که در جنگ صفین روزی صفوف قتال آراسته گردید...»

- نسخه‌ای در صفحه ۳۱ با نام «رجال الغیب» معرفی شده که این نام نسخه نیست و گویا از فحوای عبارتی در پایان نسخه - که افتادگی هم داشته - استخراج شده است. عبارت مذکور بدین‌قرار است: «در تقویم منجمان، احوال رجال الغیب مذکور است و اهل تصوف می‌گویند...»

ارجاعی هم که به صفحه ۳۸ از جلد هفتم فهرستواره داده شده، اشتباه چاپی است و صحیح آن ۳۸۰ است.

- در مورد نسخه‌هایی که نام آنها شناخته نیست و فهرست‌نویس ناگزیر است نامی برای آنها بسازد شاید بهتر باشد که جزء آغازین این عنوان با موضوع آن مرتبط باشد؛ مثلاً فقه، تاریخ، کلام، تفسیر و... برای نمونه، در صفحه ۴۵ فهرست، نسخه‌ای با نام «گزیده و ترجمه رساله‌ای در فقه شیعه» فهرست شده که شاید بهتر می‌بود به صورت «فقه شیعه» نامگذاری می‌شد.

- در صفحه ۵۳ در مقابل نام نسخه «مقصد اقصا» آمده است: کنه المراد فی وفق الاعداد، که صحیح نیست و این دو نام مرتبط با دو اثر جداگانه می‌باشد که فقط موضوع آنها یکسان است (بنگرید به: فهرستواره، ج ۴، صص ۲۷۲۵ و ۲۷۴۵).

کتاب متشکل از سه باب و هر باب به چند فصل منقسم است. مرحوم کریمان در این کتاب کوشیده است ناحیه قصران را از منظر تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی و با اتکا بر منابع گونه‌گون متقدم و متأخر محققانه بررسد و از رهگذر این بررسی سابقه این ناحیه را از پیش از اسلام تا روزگار خود نشان دهد و به راستی که از عهده این کار برآمده است. باب سوم کتاب در مجلد دوم، خود کتابی است در دو فصل که به بررسی گویش مردم قصران در محدوده دیه آهار می‌پردازد و از حیث مطالعات گویش‌شناسی در خور توجه است.

در مطاوی کتاب نقشه‌های جغرافیایی از ناحیه قصران گنجانده شده است و در پایان جلد دوم فهرست‌های مختلف اعلام رجال و طوایف، بلدان و اماکن، اسامی کتب و مشخصات منابع آمده است.

۴۰۴م

هادی المضلین (در علم کلام)، منسوب به حاج ملا هادی سبزواری، تصحیح و تحقیق علی اوجبی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳ ش، ۴۱۶ ص.

کتاب هادی المضلین کتابی است در کلام شیعه که به فارسی نگاشته شده است. کتاب متشکل از پنج بخش است: ۱. توحید؛ ۲. عدل؛ ۳. نبوت؛ ۴. امامت؛ ۵. معاد. در این کتاب برخلاف شیوه معمول کتاب‌های کلامی شیعه مبحث نبوت و امامت درهم آمیخته شده است و مؤلف در این کار چنین احتجاج می‌کند: همچنان که مجموع امور نبی و ولی در معیت و حضور یکدیگر کامل می‌شود

نسخه‌ای که در صفحه ۶۱ با عنوان «اصول فقه» معرفی شده، گویا معالم الاصول حسن بن زین‌الدین عاملی باشد.

در صفحه ۶۱، نسخه‌ای با نام «الوغ بیک» معرفی شده که این عنوان، نام کتاب نمی‌تواند باشد.

در ص ۷۹ کتاب «نبراس الضیاء» به صورت «نبراس الفیاء» ضبط شده که اشتباه چاپی است.

در دو نسخه‌ای که با عنوان «التکلیف رنج التکالیف» (ص ۹۱) و «النکاح و النظر فی اطراف» (ص ۸۵) در بخش نسخه‌های فارسی معرفی شده، به نظر می‌رسد که آثاری عربی باشد.

ع.ص

رحمت و غضب الهی در مثنوی معنوی، حمیده حجازی، با مقدمه فارسی و انگلیسی مهدی محقق، تهران مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل، ۱۳۸۶ ش، ۲۱۰ ص.

مؤلف کتاب، در شش فصل از هفت فصل کتاب تلاش می‌کند تا اشارات مثنوی در باب رحمت و غضب الهی را گرد آورد و طبقه‌بندی کند و احادیث و احیانا آیات مرتبط با آنها را ذکر کند و شرح مختصری نیز، با تمسک به اقوال خود مولوی و گاه چهره‌های شناخته‌شده عرفان اسلامی، بیفزاید. فصل هفتم کتاب گذری است بر تشبیهات و استعارات مولوی در بیان غضب و رحمت الهی.

کتاب دارای مقدمه‌ای فارسی و مقدمه‌ای (دو صفحه‌ای) به انگلیسی از دکتر مهدی محقق است، شامل کلیاتی در باب زندگی و شعر مولوی.

محمد علیایی مقدم

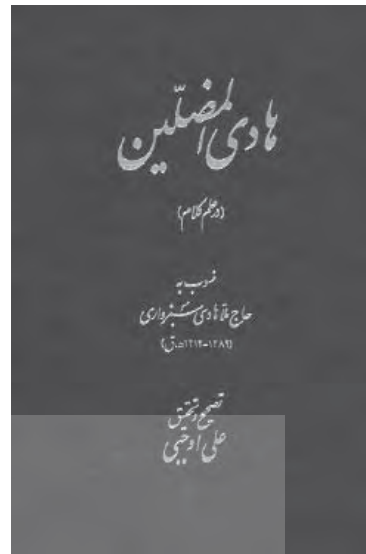
قصران (کوهسرازان) مباحث تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی و مذهبی و وصف آتشیگاه منطقه کوهستانی ری باستان و طهران کنونی، حسین کریمان، انجمن آثار مفاخر فرهنگی با همکاری شورای اسلامی شهرستان شمیرانات استان تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۵ ش.

کتاب قصران (کوهسرازان) اثر چشمگیر مرحوم استاد حسین کریمان از نمونه‌های درخشان تحقیق در تاریخ محلی است که برای بار دوم منتشر می‌شود.

گزارش میراث

در تحریر مطالب نبوت و ولایت نیز اتکاک مقدور نیست بدون امتزاج مطلقاً ثابت نخواهد شد (ص ۵۱).

مصصح کتاب، برخلاف صاحب الذریعه و صاحب فهرست نسخه‌های خطی، این اثر را به طور قطع، از ملا هادی سبزواری نمی‌داند و بر آن است که از شاگردان و معاصران اوست. وی در تصحیح خود از این اثر از سه نسخه بهره برده است که به دلیل بی‌اهمیت بودن تفاوت‌ها اختلاف نسخه‌بدل‌ها را ذکر نکرده است.

این کتاب در سلسله انتشارات همایش بین‌المللی قرطبه و اصفهان دو مکتب فلسفی در شرق و غرب منتشر شده است که نظیر دیگر کتاب‌های این سلسله دربردارنده مقدمه فارسی دکتر مهدی محقق و مقدمه انگلیسی دکتر هرمان لندلت است.

م.ع.م

معجم الشعراء من تاریخ مدینة دمشق، ابی القاسم علی بن الحسن بن هبة الله الشافعی الدمشقی المعروف به ابن عساکر (۲ج)، استخراج و حقه و ضبط نصوصه و علق علیه: حسام‌الدین فرفور، باشراف: شاکر الفحام، دبى (مرکز جمعة الماجد للثقافة والتراث) - دمشق (دارالفکر)، ۱۹۹۹ - ۲۰۰۰ م.

تاریخ مدینة دمشق اثر نامدار و ماندگار محدث و مورخ قرن ششم، ابن عساکر دمشقی (۴۹۹-۵۷۱ق) است که به بهانه گزارش تاریخ دمشق (پایتخت شام، سوریه کنونی)، حاوی مطالب ارزشمند متنوعی، از جمله در باب شرح

احوال خلفا، امیران، قضات، دانشمندان اعم از فقها، قراء، نحویان، شاعران، و مانند اینهاست.

تنها چاپ کامل تاریخ دمشق ابن عساکر طی سال‌های ۱۹۹۵ تا ۱۹۹۸ م به کوشش علی شیری در هفتاد مجلد در بیروت منتشر شده است.

از ویژگی‌های تاریخ دمشق اهمیت ادبی آن است؛ که این اهمیت به عواملی چند بازمی‌گردد، از جمله:

۱. دقتی که ابن عساکر در شرح احوال ادبا و شعراء، همانند شرح احوال محدثان، فقیهان، قضات و رجال حکومتی، به کار برده است.

۲. دقت در روایت اشعار، به گونه‌ای که وی به اختلافات جزئی در ضبط نصّ شعرها، حتی در مواردی مانند اختلاف میان «فا» و «واو» عطف، توجه داشته و به آنها اشاره کرده است؛ بر خلاف بسیاری از قدما که به اختلاف نسخه‌های احادیث توجه داشتند، اما در روایت اشعار سهل‌گیر بودند و چنین دقتی را ضروری نمی‌دیدند.

۳. نقل از کتاب‌ها و مجموعه‌هایی که امروزه موجود نیست و از میان رفته است. ابن عساکر گاه به مؤلفان این کتاب‌ها نیز اشاره کرده است.

۴. نقل بسیاری از اشعار که خود آنها را شفاهاً از گوینده آن شنیده یا دستنوشته آن را دیده است.

۵. نقل اشعار و تکه‌هایی از احوال و زندگانی شاعران که در مصادر دیگری یافت نمی‌شود، و...

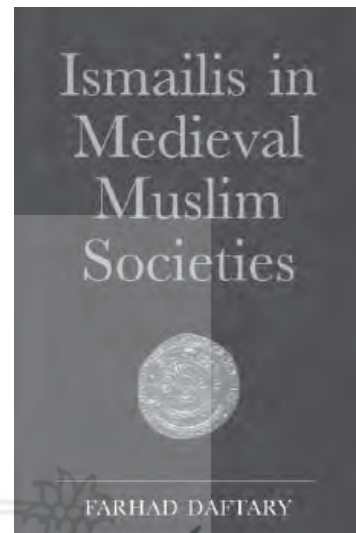
تحقیق حاضر، کوششی است از حسام‌الدین فرفور، که وی در طی آن مطالب مربوط به شاعران و اشعار آنان را از تاریخ مدینة دمشق استخراج کرده و به تصحیح متن، تحقیق و استخراج مصادر آن پرداخته است. جلد نخست این مجموعه دو جلدی مشتمل بر شاعرانی است که نام آنان با الف (۷۳ شاعر)، ب (۵ شاعر)، ت (۲ شاعر) و ج (۵ شاعر) آغاز می‌شود. جلد دوم، که با همکاری ریاض عبدالحمید مراد، محمود الارناووط و نزار أباطه فراهم آمده، دربردارنده شاعرانی است که نام آنها با حرف ح (۱۵ شاعر) آغاز می‌شود.

معیار گزینش، کسانی بوده‌اند که جنبه شاعری آنها غلبه داشته، آن‌گونه که به عنوان شاعر شناخته می‌شده‌اند و ابن عساکر نیز آنها را شاعر نامیده است.

م.ع.م

Ismailis in Medieval Muslim Societies I.B.Jauris Publishers, Farhad daftary: London, New York, in Jssociation with the Institute of Ismaili Studies, London. Copyright@ Islamic Publications Ltd, 2005, pp.259 + V-Xii.

فرهاد دفتری: اسماعیلیان در جوامع مسلمان سدهٔ میانه، لندن، انتشارات اسلامی، ۲۰۰۵.

فرهاد دفتری، مدیر مؤسسهٔ مطالعات اسماعیلی لندن، برای دلبستانگان به پژوهش‌های اسماعیلی و تاریخ تکاپوی علمی-تاریخی-اجتماعی اسماعیلیان نام آشنایی است. مؤسسهٔ مطالعات اسماعیلی به سال ۱۹۷۷ م/ ۱۳۵۶ش به منظور ترویج پژوهش و آموزش دربارهٔ اسلام (زمینه‌های تاریخی و معاصر) پایه‌گذاری شد. گذشته از چاپ کتاب‌های پژوهشی دربارهٔ تاریخ، عقاید و اندیشهٔ سیاسی-فلسفی اسماعیلیان، همایش‌های گوناگونی نیز دربارهٔ فرهنگ و تمدن اسلام شیعی از سوی این بنیاد پژوهشی برگزار شده است.

کتاب اسماعیلیان در جوامع مسلمان سدهٔ میانه فراهم‌آمدهٔ مقالات دکتر دفتری است که بیشتر در مجله‌های پژوهشی و کتاب‌هایی که به مناسبت‌هایی از سوی دیگران نشر یافته به چاپ رسیده‌اند.

کتاب با یک پیشگفت (ix-x) دربارهٔ تاریخچهٔ گرایش و دلبستگی نویسنده به مطالعات اسماعیلی در دههٔ ۱۹۶۰م، که پایان‌نامهٔ دکترایش را در دانشگاه کالیفرنیا در برکلی نگاشت، آغاز می‌شود. آن‌گاه در یادداشتی پیرامون متن کتاب (مقاله‌ها) نام و نشانی مجله‌ها و کتاب‌هایی

می‌آید که این مقاله‌ها پیشتر در آنها به چاپ رسیده‌اند. (ix-xii).

کتاب سه بخش دارد: نویسنده پیش از آغاز بخش یکم، دو گفتار به نام‌های «تفرقه در اسلام» و «اسماعیلیان و مطالعات اسماعیلی» نوشته است. در گفتار نخست، از شکافت امت اسلامی به شیعه و سنی و احزاب دینی-سیاسی (شیعه و خوارج) سخن گفته است و به کوتاهی از شیعهٔ آغازین، خوارج و ظهور جامعه‌های پیشین شیعه، کیسانیه و امامیه گفت‌وگو کرده است. در ادامه، زیدیان، امامیان (پیروان مذهب جعفری)، شیعیان دوازده‌امامی و اسماعیلی به گفت‌وگو درآمده‌اند و سرانجام دربارهٔ معتزله و سنیان (اهل السنة) سخن به میان آمده است. (pp. 26-1).

گفتار دوم، که در واقع بخشی از پیشگفتار است، از اسماعیلیان و پژوهش‌ها و مطالعات اسماعیلی گفت‌وگو می‌کند. خاستگاه کیش اسماعیلی، خلافت فاطمیان و کیش اسماعیلی و دو شاخهٔ مهم اسماعیلیان مستعلی-طیبی و نزاری در این گفتار بحث شده و از کوشش‌های خاورشناسانی چون ایوانف روسی دربارهٔ اسماعیلی‌شناسی نیز یاد شده است (pp. 41-27).

نخستین بخش کتاب، که برهه‌های آغازین و فاطمی نام دارد با مبحثی دربارهٔ «جنبش اسماعیلی آغازین و شیعهٔ اسماعیلی-قرمطی» آغاز می‌شود. نقش دعوت اسماعیلی، قرمطیان یمن، قرمطیان همدان و پیوند اسماعیل و فرزند امام صادق (ع) با مبارکیهٔ کوفه و... از مباحثی است که نویسنده در این گفتار به رشتهٔ نگارش کشیده است (pp. 61-45).

گفتار چهارم از بخش یکم دربارهٔ «دعوت اسماعیل و دعوت فاطمی» است. تا سدهٔ سوم هجری/ نهم میلادی اسماعیلیان جنبش زیرزمینی و سری دینی/ سیاسی به نام دعوت سازمان داده بودند که بخش‌های گوناگونی از جهان اسلام فرارود (ماوراءالنهر) تا یمن و شمال آفریقا را زیر پوشش تبلیغی خود قرار داده بود. خلیفگان فاطمی و نقش آنان در معراج دعوت، داعیانی چون ناصر خسرو قبادیانی و دیگران در این گفتار به گفت‌وگو درآمده‌اند. (pp. 88-62).

واپسین گفتار بخش یکم، دربارهٔ «سیده حرّه: ملکهٔ اسماعیلی یمن» است. در اسلام چند زن به فرمانروایی

رسیده‌اند که سیده حره در یمن یکی از آنان است. او در تاریخ اسلام سده‌های میانه تنها زنی بود که رهبری دینی خاندان صلیحه یمن را برعهده داشت و رهبری سیاسی آنجا را با قانون دعوت اسماعیلی یعنی خاندان فاطمی قاهره پیوند تنگاتنگی داد (pp. 103-89).

بخش دوم کتاب (برهه نزاری) با «تاریخ‌نگاری اسماعیلیان نزاری آغازین در ایران» آغاز می‌شود. در این گفتار نویسنده از تقسیم جنبش اسماعیلی به دو شاخه نزاری و مستعلی (که پیشتر هم بحث شده بود) به کوتاهی سخن به میان آورده است و آن‌گاه درباره شاخه نیرومند و با نفوذ اسماعیلیان نزاری که در ایران ریشه دوانده بوده است، آگاهی‌های سودمندی به دست داده است. نقش سیاسی-اجتماعی-فرهنگی اسماعیلیان نزاری در این گفتار ترسیم شده است (pp. 123-107).

دومین گفتار از بخش دوم به «حسن صباح و اصول دعوت اسماعیل نزاری و دولت» ویژگی یافته است. حسن صباح در نشر آموزه‌های نظری-عملی اسماعیلیان نزاری در ایران نقش سترگی بازی کرده است. فداییان اسماعیلی که شاید بتوان آنان را نخستین پارتیزان‌های آموزش‌دیده و سامان‌یافته در شرق جهان اسلام نام نهاد، در فرایند دگرگونی‌ها و جنبش‌ها و آشوب‌های ایرانی سهم بسزایی داشته‌اند (pp. 148-124).

گفتار سوم از بخش دوم درباره «اسماعیلیان شامی و صلیبیان: تاریخ اسطوره» است. اسماعیلیان ایران را حسن صباح رهبری می‌کرد، و این هنگامی بود که بحران‌های نزاری-مستعلی آغاز شده بود. از همان آغاز، اسماعیلیان نزاری شامی (سوریه) با صلیبیان برخورد پیدا کردند. آنان مبارزه خویش را از حلب آغاز کردند. صلاح‌الدین ایوبی با پایان‌بخشیدن به خلافت فاطمیان در مصر در پیکارهای مسلمانان بر ضد مسیحیان (جنگ‌های صلیبی) هنرنمایی‌های ارزنده‌ای کرد که به هر رو به بازپس‌گرفتن بیت‌المقدس انجامید. نقش اسماعیلیان در پیروزی مسلمانان در جنگ بر ضد صلیبیان در این گفتار بررسی شده است (pp. 170-149).

چهارمین گفتار از دومین بخش کتاب به پیوند «خواجه نصیرالدین طوسی و اسماعیلیان» پرداخته است. رفتن خواجه به الموت، مرکز قدرت دولت و دعوت اسماعیلی

نزاری و سپس نقش او در براندازی خلافت عباسیان به دست هلاکوخان مغول، پیوندهای فکری-عقیدتی خواجه نصیرطوسی با اخوان‌الصفا از جمله مباحث این گفتار است (pp. 182-171).

چهارمین گفتار از بخش دوم به روابط اسماعیلی-صوفی در ایران پس از الموت می‌پردازد. حسن صباح (ک: ۵۱۸ق) دولت مستقل اسماعیلی نزاری را پی افکند. او و پیروانش با سلجوقیان درافتادند که شرح آن خود از ماجراهای شنیدنی و خواندنی است. اما اینکه تا چه اندازه اسماعیلیان از صوفیان و صوفیان از اسماعیلیان تأثیر پذیرفتند، در این گفتار در این باره نیز سخن به میان آمده است (pp. 203-183).

سومین و واپسین بخش کتاب اسماعیلیان در جوامع مسلمان سده‌های میانه به «سیمای اندیشه اسماعیلی» می‌پردازد. این بخش تنها دارای یک گفتار است آن هم درباره «زندگانی فکری در میان اسماعیلیان». تکاپوهای فکری-فرهنگی اسماعیلیان در سده‌های میانه، در این جستار به تصویر کشیده شده است. برخوردهای اسماعیلیان با سنیان و شیعیان دوازده امامی، تعلیم حسن صباح، نیاز به معلم صادق در راهنمایی‌ها و ارشادهای معنوی، مسائلی مانند ظاهر و باطن و مانند اینها در این گفتار به گفتگو درآمده‌اند (pp. 230-207).

در پایان هر گفتار، ارجاع‌ها و منابع و مآخذ نویسنده آمده است. گزیده‌ای از کتاب‌شناسی نیز در پایان کتاب گنجانده شده است که به زبان‌های فارسی، تازی و اروپایی است (pp. 246-231).

نمایه‌ای سودمند پایان‌بخش کتاب است.

دکتر دفتری که در تاریخ و اندیشه اسماعیلی پژوهشگری برجسته و صاحب‌نام و در واقع مرجعی سرشناس و دقیق است، با نگارش مقاله‌هایی که به چهره کتاب درآمده‌اند، بر چندین اثر ارزنده خود برگ‌هایی شایسته نگرش افزوده است و کارنامه خویش را پربرتر نموده است. کامیابی دفتری و دیگر همکاران دفتر مطالعات اسماعیلی لندن را از خداوند بزرگ خواستاریم و امید داریم باز هم کارهای گرانسنگ آن مؤسسه را به چشم ببینیم.

محمدحسین ساکت

پرسمان‌های کلامی، پنج رساله کوتاه کلامی از شیخ مفید، فخرالمحققین، شیخ طوسی و سیدمرتضی، به کوشش و ترجمه علی اوجبی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۶ش، ۱۷۲ ص.

میراث فارسی و ایرانی خراسان تکیه کرد و خود در بارور کردن آن سهم بسزایی داشت. سامانیان البته مرید عباسیان بودند و غالباً بدون اذن آنان آب نمی‌خوردند. اما در میان ایشان چهره‌های فرهیخته‌ای هم بودند و تبلیغات شیعی و بیشتر اسماعیلی هم در میانشان جایی داشت. همان زمان شیعیانی هم در نواحی سمرقند و کش بودند که نام و نشانی از آنان داریم.

به هر روی فرهنگ سامانی یک الگوی فرهنگ ایرانی-اسلامی است که شناخت آن برای شناخت ایران و سهم آن در تمدن اسلامی نقش مهمی دارد و این کاری است که نویسندگان در کتاب انجام داده و در نه فصل، این مطالب را آورده است.

تاریخ، جغرافیای سیاسی، دیوانسالاری و تشکیلات اداری، وضع اجتماعی، زندگی اقتصادی، معماری و هنر، ادیان و فرق، آموزش و پرورش و نهادهای آموزشی، علوم رایج در قلمرو سامانیان. در پایان کتاب نتیجه‌گیری، چند پیوست و مآخذ آن آمده است.

کتاب برگردان فارسی پنج‌رساله کوتاه از چهار متکلم و فقیه پرآوازه شیعه است که با وجود حجم اندک مطالب، از محتوای ارزشمند و شاخص برخوردارند، زیرا بر خلاف عمده آثار خشک و فنی کلامی، به انگیزه تسهیل در فراگیری علم کلام تألیف شده‌اند؛ از این رو، بیشتر در قالب پرسش و پاسخ یا ارائه تعریف برای مبانی کلامی هستند. این رساله‌ها عبارتند از: «نکته‌های اعتقادی» از فخرالمحققین، «نکته‌های اعتقادی در مبادی علم کلام» از شیخ مفید، «مسائل کلامی» از شیخ طوسی، «رساله‌ای در باورها و اعتقادات» از شیخ طوسی؛ و «فرهنگ اصطلاحات کلامی» از سید مرتضی.

فرهنگ و تمدن اسلامی در قلمرو سامانیان، محمدرضا ناجی، تهران، ۱۳۸۶ ش، ۷۶۰ ص.
سامانی یک دولت به تمام معنا ایرانی بود که بر روی

گزارش میراث، حوزه گسترده‌تری از اطلاع‌رسانی متون و مباحث ایران‌شناسی و متن‌پژوهشی و نسخه‌شناسی و نقد و معرفی‌های کوتاه آثار تازه نشر یافته را پوشش می‌دهد، در ضمن از درج اخبار آثار و متون در دست تصحیح و انتشار، برای پرهیز از دوباره‌کاریها استقبال می‌کند.

